

İmamiyyənin “səhabə” anlayışı və Erkən dövr (I-IV/VI-X əsrlər) imamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibəti

i.f.d., dos. Aslan Həbibov

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu

İlahiyyat fakültəsi

İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi

Bakı, Azərbaycan

aslanhabibov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Daxilolma tarixi: 23.09.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 03.11.2023

Xülasə

Təfsir tarixində səhabə mühüm yerə malikdir. Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) yanında yetişən bu şəxslər, eyni zamanda, ayələrin nazilolma səbəblərinə də şahidlik etmişlər. Bununla yanaşı, Quran ərəbcə nazil olmuşdur və səhabələrin əksəriyyəti də ərəb idi. Bütün bunlar səhabəni təfsirdə söz sahibi halına gətirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, əhli-sünnə rəvayət təfsirlərinin başlıca mənbələrindən biri də məhz səhabə təfsiridir. Əhli-sünnənin “səhabə” anlayışının da bunda mühüm rolu vardır.

İmamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibəti əhli-sünnədən fərqlidir. Xüsusilə erkən imamiyyə təfsirlərində səhabədən nəql olunan təfsir rəvayətləri azlıq təşkil edir. İmamiyyə müfəssirləri Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) təfsirə dair buyruqlarını nəqletmə məsələsində də səhabə əvəzinə əhli-beyt imamlarına üstünlük vermişlər. Müfəssirlər görüşlərini nəql etdikləri səhabələrin əhli-beytə münasibətinə də diqqət yetirmişlər.

Təbii ki, dövründə (II/VIII əsrlər) yaranan şiə təfsiri dörd mərhələdən keçmişdir. Erkən dövr – I-IV/VI-X əsrləri ehtiva edir ki, bu da şiə təfsirinin yaranma və təşəkkül mərhələsi olaraq məlumdur. Bu

dövrde yazılan təfsirlər rəvayət şəklindədir. Erkən dövrdə qələmə alınmış şiə təfsirlərindən az qismi müasir dövrdə gəlib-çatmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Erkən dövr imamiyyə müfəssirləri səhabə təfsirinə etinasız yanaşmışlar. Bu məsələdə, şübhəsiz, onların “səhabə” anlayışı rol oynayır. İmamiyyə əhli-sünnədən fərqli olaraq, bütün səhabələri ədalətli saymır. Onlara görə, səhabə də digər insanlar kimidir və aralarında ədalətli olanlar da, olmayanlar da vardır.

Erkən imamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibətində əsas rolun “imamət” anlayışına məxsus olduğu deyilə bilər. Həzrət Peyğəmbərdən (s.ə.s.) sonra imaməti ilahi məqam olaraq görən, bu vəzifəyə təyini Allah və Onun Rəsulunun iradəsində hesab edən, imamların İdunni elmə (Allah tərəfindən verilən elm) və Həzrət Peyğəmbərin elmi mirasına sahib olduğunu irəli sürən, həbələ imamların məsum olduqlarını düşünen imamiyyə İslam elmlərinin digər sahələrində olduğu kimi, təfsirdə də imamları əsas mənbə olaraq görmüş, səhabəni ikinci planda saxlamışdır.

Açar sözlər: *təfsir, Quran, imamiyyə, səhabə, əhli-beyt imamları, Qummi, Əyyaşi*

The Imamiyyah Concept of “Sahabah” and the Attitude of Early Imamiyyah Commentators (I-IV/VI-X Centuries) to the Interpretation of the Sahabah

Assoc. Prof. Aslan Habibov

Azerbaijan Institute of Theology, Faculty of Theology

The lecturer of the Department of Islamic Studies

Baku, Azerbaijan

aslanhabibov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Date of submission: 23.09.2023

Date of acceptance: 03.11.2023

Abstract

The sahabah (companions) have an important place in the history of interpretation. These individuals, who grew up with the Holy Prophet (pbuh) also witnessed the reasons for the revelation of the

verses. In addition, the Qur'an has been revealed in Arabic and most of the Companions were Arabs. All these facts have made the Companions have a say in interpretation. For that very reason, the interpretations of the Companions became one of the crucial sources for interpretations of the Ahl al-Sunnah narrations. The concept of "companions" of Ahl al-Sunnah also has a significant role in this matter.

The attitude of the Imamiyyah commentators to the interpretation of the Companions is different from that of the Ahl al-Sunnah. Especially, the interpretation of narrations transmitted by the Companions are a minority in the early Imamiyyah tafsirs. Imamiyyah exegetes preferred Imams of Ahl al-Bayt instead of Companions in the matter of narrating the orders of the Holy Prophet (pbuh). Commentators have also highlighted the attitude of the Companions, whose opinions they conveyed, to the Ahl al-Bayt.

The Shia interpretation that arose during the Tabi'in period (II/VIII centuries) passed through four stages. The early period, including the I-IV/VI-X centuries, is known as the stage of formation and development of Shia interpretation. The interpretations produced during that time were predominantly narrative in nature. Only a small number of early Shia interpretations have managed to survive until the present day.

Studies show that early Imamiyyah commentators tended to overlook the interpretation of the Companions. Undoubtedly, their concept of "companion" has a role in this matter. According to Imamiyyah, in contrast to the Ahl al-Sunnah, not all companions are fair. In their opinion, the Companions are ordinary individuals, and some of them are fair and some of them are not.

It can be said that the attitude of the early Imamiyyah commentators to the interpretation of the Companions the main role belongs to the notion of "imamate". According to the Imamiyyah, the Imamate is a divine position that succeeds the Prophet (pbuh), wherein the appointment to this role is in the will of God and His Messenger, and it claims that the imams are infallible, possess ilm eladunni (God-given knowledge), and inherit the heritage of the Holy Prophet. As in other fields of Islamic science, the Imamiyyah considered the imams to be the main source of tafsir and kept the Companions in the background.

Keywords: *Tafsir, Quran, Companions, Imams of Ahl al-Bayt, Qummi, Ayyashi*

Концепция сахаба и отношение толкователей имамии к тафсиру сахабов в ранний период (I-IV/VI-X веки) Иمامии

д.ф.по теологии, доц. Аслан Хабибов

Азербайджанский институт теологии,

Факультет теологии

Преподаватель кафедры исламоведения

Баку, Азербайджан

aslanhabibov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Дата подачи статьи в редакцию: 23.09.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 03.11.2023

Резюме

Сахабы занимают важное место в истории толкования. Эти люди, которые выросли вместе с Пророком, также стали свидетелями причин ниспослания аятов. Кроме того, Коран был ниспослан на арабском языке, и большинство сахабов были арабами. Все это позволило сахабам иметь право голоса в толковании. Именно по этой причине одним из важнейших источников повествовательных толкований ахли-сунны является толкование сахабов. Немаловажную роль в этом имеет и понятие «сахаба» ахли-сунны.

Отношение толкователей Иمامии к толкованию сахабов отличается от отношения ахли-сунны. Особенно в ранних тафсирах имамитов рассказы толкователей составляют меньшинство. Экзегеты имамии отдавали предпочтение имамам ахль-бейта в вопросах передачи толкований Пророка вместо сахабов. Они также обратили внимание на отношение сахабов, где они рассказывают о своих встречах с ахль-бейтом.

Шиитская интерпретация, возникшая в период Табеи (II-VIII вв.), прошла четыре этапа. Ранний период, включающий I-IV/VI-X вв., известен как период становления и учреждение шиитского толкования. Толкования, написанные в этот период, носят форму повествования. Лишь немногие из ранних шиитских толкований сохранились до наших дней.

Исследования показывают, что толкователи ранней Иمامии пренебрегали толкованием сахабов. Несомненно, свою роль в этом вопросе играет их понятие «сахаба». Имамия, в отличие от ахль-сунны, не считает всех сахабов справедливыми. По их мнению, сахабы подобны другим людям, и среди них есть справедливые и несправедливые.

Можно сказать, что основная роль толкователей ранний Иمامии в отношении толкования сахабов принадлежит понятию «имамат». Имамия, которая считает имамат как божественную должность после Пророка и рассматривает назначение на эту должность как ответственность Бога и Его Посланника, обладание ладунни илмом (знанием, данным Богом) и научным наследием Пророка, а так же непогрешимости имамов, как и в других областях исламской науки так и в толковании видела в них главный источник, а сахабов держала на втором плане.

Ключевые слова: *Тафсир, Коран, Имамийя, сахабы, имамы ахли-бейта, Кумми, Айяши*

Giriş

Həzrət Peyğəmbərdən sonra Quran təfsirində söz sahibi olan şəxslərdən biri də şübhəsiz, səhabələrdir. Onlar ayələrinin nazilolma səbəblərindən xəbərdar idilər deyə, hadisələrlə hökmləri əlaqələndirə bilirdilər (Cerrahoğlu, 2005, 59). Bu da səhabəni Quran təfsirində mühüm mənbə halına gətirirdi. Həmçinin bir çox ayə məhz onlarla əlaqədar nazil olmuşdur.

Digər tərəfdən, Quran ərəb dilində nazil olmuşdur. Əksəriyyəti ərəblərdən təşkil olunan səhabə nəslə ərəb dilinin üslubunu və incəliklərini yaxşı bilirdi. Bütün bunlar Quran təfsirində başqaları ilə müqayisədə səhabələr üçün üstünlük sayılırdı.

Səhabə təfsirinin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər idi. Onlar ayələri təfsir edərkən ilk olaraq Allah Rəsuluna müraciət edərtilər. Bununla yanaşı, şəxsi qənaətləri də mühüm rol oynayırdı. Onların qənaətlərini formalaşdıran isə Quran və sünnə ilə yanaşı, dil və qismən də olsa israiliyyat idi (İsmayılov, 2011, 174).

Səhabələr Qurani başdan-sona təfsir etməmişlər. Quranın nüzul dövrünə yaxın olduğu üçün demək olar ki, buna ehtiyac da yox idi. Ona görə də onlar daha çox mənası gizli olan və çətin başa düşülən ayələri izah edirdilər. Əhkam ayələrini də təfərrüatlı şəkildə şərh etmirdilər. Son olaraq onu da qeyd edək ki, səhabə dövründə təfsir fəaliyyəti hələ də şifahi idi (İsmayılov, 2011, 176).

Səhabənin təfsirdəki əhəmiyyətindən bəhs edərkən, bildirmək lazımdır ki, bütün səhabələr Qurani anlamaqda eyni səviyyədə deyildilər. Belə ki, aralarında idrak və anlayış fərqi Quranın təfsirində özünü göstərirdi (Zəhəbi, 1961, I/34). Həzrət Peyğəmbərlə (s.ə.s.) daha çox birlikdə olanlar da bu işdə ön plana çıxırdılar. Məhz bəhsikəçən xüsusiyyətlərindən ötrü səhabə əhli-sünnə baxımından Həzrət Peyğəmbərdən sonra Quran təfsirinin ən mühüm mənbəyi hesab edilir (Gümüş, 1990, 57).

Səhabə arasında Quran təfsirində qabaqcıllardan olan şəxslər var idi. Bunların başında İmam Əli (ə) (v. 40/661) gəlirdi. Həmçinin Übey ibn Kəb (v. 19/640), Abdullah ibn Məsud (v. 32/652) və Abdullah ibn Abbas (v. 68/687) təfsir sahəsində öncül səhabələrdən sayılırlar (Cerrahoğlu, 2005, 57-90).

Həzrət Peyğəmbərin vəfatından sonra müxtəlif bölgələrə təyin edilən səhabələrdən bəziləri olduqları yerlərdə dərs halqaları təşkil

edir, tələbə hazırlamaq işi ilə məşğul olurdular. Beləliklə, bölgələrdə mədrəsələr formalaşmağa başlayırdı ki, bunlardan bəziləri təfsir mədrəsələri olaraq tanınır.

Məkkə mədrəsəsi Abdullah ibn Abbas, Mədinə mədrəsəsi Übey ibn Kəb, İraq mədrəsəsi Abdullah ibn Məsud, Şam mədrəsəsi Əbu Dərda, Bəsrə mədrəsəsi isə Əbu Musa əl-Əşərinin adları ilə bağlı idi. Bu mədrəsələrdə çoxlu sayda müfəssir tabei alimləri yetişmişdir (Mərifət, 1997, I/59).

Səhabənin Quran təfsirindəki yeri, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, başda əhli-sünne olmaqla, müfəssirlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, rəvayət təfsirlərinin əsas mənbəyi kimi qəbul edilmişdir.

Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sonra xilafəti onun ailəsinə məxsus bir haqq olaraq qəbul edən və İslam təlimlərində əhli-beyt məktəbini izləyənlərə şiə deyilir (Təbətəbayi, 1378, 13).

Tabeilər zamanında (II/VIII əsrlər) yaranan şiə təfsiri Erkən və ya birinci rəvayət dövrü (hicri I-IV/VII-X əsrlər); Orta və ya birinci dirayət dövrü (hicri V-XI/XI-XVII əsrlər); son və ya ikinci rəvayət dövrü (hicri XII-XIII/XVIII-XIX əsrlər); Müasir və ya ikinci dirayət dövrü (hicri XIV-XV/XX-XXII əsrlər) şəklində dörd mərhələdən keçmişdir.

Erkən dövr isə iki başlıq altında tədqiq edilir: birincisi, İmamlar dövrü; ikincisi, imamlardan sonrakı dövr (Habibov, 2007, 11-14).

Kiçik qeybətə qədərki mərhələni əhatə edən İmamlar dövründə anlaşılmayan ayələr haqqında imamlara suallar verilir və aldıkları cavablar tələbələri tərəfindən qeyd edilirdi. Eyni zamanda, şiə müfəssirlərinin birinci təbəqəsini təşkil edən bu insanların qələmə aldıkları təfsirlər indiki dövredək gəlib-çatmamışdır.

"İmamlardan sonrakı dövr" adlandırdığımız və hicri 260-cı (m. 841) ildə başlayan bu dövr hicri IV (m. XI) əsrin axırlarına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə daha əvvəl qələmə alınmış təfsirlər toplanıb yeniləri yazıldı. Şiə müfəssirlərinin ikinci halqasını təşkil edən bu müfəssirlər özlərindən əvvəlkilərin yazdıqlarına əlavələr etməyib, yeni nümunələr meydana gətirmişlər.

Bu dövrdə yaşamış ən önəmli şiə müfəssirlərindən Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi (v. 320/932) ilə Əli ibn İbrahim ibn Həşim əl-Qumminin (v. 329/941) təfsiri bizə qədər gəlib-çatmışdır. Bu təfsirlər ən qədim şiə təfsirləri olaraq tanınır (Habibov, 2008, 219-244).

Erkən imamiyyə təfsirləri rəvayət şəklindədir. Bu təfsirlərin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər və əhli-beyt imamlarıdır. Bununla yanaşı,

səhabədən nəql olunan rəvayətlərə də yer verilir. Əhli-sünnə təfsirləri ilə müqayisədə isə imamiyyə təfsirlərində sonunculara aid rəvayətlər daha az yer tutur. Bunun ən mühüm səbəbi imamiyyənin “imamət və səhabə” anlayışında gizlidir. Məqələmizin sonrakı bölümlərində bu barədə məlumat verməyə çalışacağıq.

Məqələmizdə əvvəlcə imamiyyənin “səhabə” anlayışından bəhs edəcək, daha sonra isə Erkən imamiyyə müfəssirləri və təfsirləri haqqında məlumat verdikdən sonra, onların səhabə təfsirinə münasibətini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

1. İmamiyyənin “səhabə” anlayışı

İmamiyyənin “səhabə” anlayışının aydın olması üçün əhli-sünnənin “səhabə” anlayışı ilə müqayisəli şəkildə təqdim etməyə çalışacağıq.

Əhli-sünnənin məşhur cərhü tədil alimlərindən İbn Həcər əl-Əsqəlanı səhabəni belə tərif edir:

“Səhabə – iman etdiyi halda, Həzrət Peyğəmbəri görən və müsəlman olaraq ölən şəxsə deyilir. Allah Rəsulu ilə görüşüb-danışması istər uzun, istər qısamüddətli olsun; Peyğəmbərdən eşitdiyi sözü istər rəvayət etsin, istər etməsin; Peyğəmbərin cərgəsində müşriklərə qarşı istər döyüşsün, istər döyüşməsin – bu şəxslər səhabə sayılır. Həzrət Peyğəmbəri yalnız bir dəfə görüb, onun məclisindən heç faydalanmamış, korluq və ya digər səbəblərdən onu gözü ilə görə bilməyib, yalnız aramlıq tapsa belə, həmin şəxs səhabə sayılır” (İbn Həcər 1328, 1/7).

Səhabənin ədalətinə gəlincə, əhli-sünnə alimləri bütün səhabəni ədalətli qəbul edirlər (Sofuoğlu, 1981, 533). Dirayət və hədis elmləri sahəsində əhli-sünnə nəzərində yüksək yerə sahib olan İbn Əbu Hatim ər-Razi (v. 327/939), “əl-Cərhü və ət-Tədil” əsərində səhabənin ədaləti ilə əlaqədar belə deyir:

“Allah səhabələri seçib ümmətin öndərləri olaraq təyin etmək surəti ilə onlara lütf etmişdir. Şübhə, tərəddüd, səhv, bədgüman, özünü bəyənmişlik və başqalarının qüsurları və ayıblarını axtarma kimi xüsiyyətləri onlardan tamamilə silib-uzaqlaşdırmış və onları ümmətin ədalətliləri olaraq təyin edərək, ...beləcə insanlara şahid olmanız üçün sizi orta (yolu izləyən) ümmət etdim” (“Bəqərə”, 143) buyurmuşdur. Allah Rəsulu da bu ayədə keçən “orta ümmət” ifadəsini “ədalətli ümmət” kimi təfsir etmişdir. Buna görə də Həzrət Peyğəmbərin səhabələri ümmətin ədalətliyəridir, bizi doğru yola hidayət edən öndərlər, din

mövzusunda Allahın höccəti, Quran və sünnəsinin daşıyıcılarıdır" (İbn Əbu Hatim 1952, I/7). İbn Əbdilbərr də səhabənin hamısının ədalətli olduğunu isbat edildiyini deyir (İbn Əbdilbərr, tarixsiz, I/1-2). İbn əl-Əsirə görə, səhabələr qətiyyə cərh və tədil oluna bilməz, tənqid edilməzlər. Səhabələrin hamısı ədalətlidir, onlarda qüsurlar tapmaq və tənqid etmək qeyri-mümkündür (İbn əl-Əsir, tarixsiz, I/3). Tanınmış hədisçi Əbu Zurənin (v. 264/878) "Allah Rəsulunun səhabələrindən birini tənqid edən, ya da onlardan biri haqqında eyib və qüsurlar iddia edən birini görsən, bil ki zındıqdır", – dediyi nəql edilir. İbn Həcər "Əhli-sünnənin Həzrət Peyğəmbərin bütün səhabələrinin istisnasız olaraq ədalətli olduqlarında ittifaq etdiyini, bir ovuc bidət əhlindən başqa heç kəsin onlara qarşı çıxmadığını" söyləyir (İbn Həcər, 1328, I/9).

Yuxarıda fikirlərini nəql etdiyimiz əhli-sünnənin məşhur alimlərinə görə, səhabələr istisnasız ədalətli olub cərh və tədil edilməzlər.

İmamiyyə şiasinin səhabə tərfi qədim ərəbcə lüğətlərdə bu termin üçün verilən təriflərlə eynidir (Əskəri, 1993, I/118). Belə ki, cəmi "sahb", "sihab", "əshab" və "səhabə" olan "sahib" sözü ərəbcədə "dost, yoldaş, sirdaş" və "tez-tez görüşüb danışılan yaxın yoldaş" mənalarına gəlir; uzunmüddətli və köklü dostluqları ifadə etmək üçün istifadə edilir (Rağib əl-İsfahani, tarixsiz, 275). Bu tərifə görə, səhabə – Həzrət Peyğəmbər ilə uzun müddət birlikdə olan, onunla tez-tez görüşən və məclislərində iştirak edən şəxsə deyilir.

Səhabənin ədaləti isə imamiyyədə əhli-sünnədən fərqlənir. Əllamə Şərəfuddin əl-Musəvi imamiyyənin mövqeyini belə izah edir:

"Bizim səhabəyə münasibətimizi diqqətlə araşdıran görəcek ki, biz nə Ğulat kimi təfritə düşüb hamısını kafir, nə də əhli-sünnə kimi ifrata düşüb hamısını ədalətli görmürük. Bizə görə, səhabə digər insanlar kimidir. Aralarında ədalətli olanlar vardır ki, bu, onların böyükkləri və alimləridir. Yenə aralarında həddi aşanlar, günahkarlar və münafıqlar vardır" (Heydər, tarixsiz, 31-32). Əllamə Mürtezə əl-Əskəri isə imamiyyənin, səhabənin ədaləti ilə əlaqədar fikrini bu şəkildə ortaya qoyur: "İmamiyyə şiasinə görə, Həzrət Peyğəmbərin səhabələri içində dürüst və safniyyətli möminlər olduğu kimi, münafıqlar da var idi. Necə ki, Qurani-Kərim Özü buna şahidlik edir. Məsələn, Allah (c. c.) "Tövbə" surəsində vəziyyəti belə təsvir edir: "Ətrafınızdakı bədəvilər və Mədinə əhalisi içərisində ikiüzlülüüyü özlərinə adət etmiş (bu işdə mahir) münafıqlar vardır. Sən onları tanımazsan, Biz isə onları tanıyıriq. Onlara iki dəfə (dünyada və qəbir evində) əzab verəcəyik. Sonra (axirətdə) isə ən

böyük əzaba uğrayacaqlar" ("Tövbə", 101). Bu ayələr xaricində Həzrət Peyğəmbərdən səhabələri tənqid edən hədislər nəql edilmişdir" (Əskəri 1993, I/130-132).

İmamıyyə şiasinə görə, münafiqi mömindən fərqləndirməyin meyarı İmam Əlidir. Bu mövzuda söykəndikləri dəlil Həzrət Peyğəmbərdən nəql edilən – "Əlini münafiq sevməz, mömin də ona buğz etməz" (Əhməd ibn Hənbəl trs., VI/292; Tirmizi 1992, V/635) hədisidir. Əslində, bu meyarın Həzrət Peyğəmbər dövründə belə etibarlı olduğu bəzi səhabələrdən nəql edilən rəvayətlərdə də görünür. Əbu Zərr (Neysaburi trs., III, 12), Əbu Səid əl-Xudri (Tirmizi 1992, V/635) və İbn Abbas (Heysəmi 1967, IX/133) Həzrət Peyğəmbərin sağlığında münafıqları İmam Əliyə (ə) düşmənlikləri ilə təsbit etdiklərini söyləmişlər (Əskəri 1993, I/133-135).

Əllamə Murtaza əl-Əskəri bir sıra rəvayətləri nəql etdikdən sonra, imamıyyənin səhabədən rəvayət etmə məsələsinə münasibətini aşağıdakı cümləsi ilə ortaya qoyur: "Bütün bunlara və Həzrət Peyğəmbərin – "Allahım! Əlini sevəni sev, ona düşmən olana düşmən ol" (İbn Macə 1992, I/43; Əhməd ibn Hənbəl, trs., I/118, 119) buyruğuna istinad edərək onlar (imamıyyə şiasisi - A.H.) İmam Əliyə (ə) dost deyil, düşmən olan bir səhabədən, "Bu səhabə təkcə Allahın bildiyi münafıqlardan biri ola bilər", – deyərək ondan dini təlimlərini əxz etmə barəsində çox ehtiyatlı davranır" (Əskəri, 1993, I/135; Geniş məlumat üçün bax: Heydər, tarixsiz, 28 vd.).

Bütün bunlara əsasən deyərək ki, imamıyyə şiasinə görə, İmam Əli (ə) səhabənin mənbə olması baxımından bir meyardır, onların ədaləti məsələsində bizə yol göstərir.

İmamıyyə şiasinin səhabələrə qarşı bu münasibəti dini elmlərin hamısına, o cümlədən təfsirə də öz təsirini göstərmişdir. Aşağıda təqdim edəcəyimiz nümunələrdə olduğu kimi, xüsusilə Erkən dövr imamıyyə təfsirçiləri səhabə rəvayətlərindən mümkün qədər uzaq olmağa çalışmışlar. Burada "səhabə" deyərək İmam Əli (ə), İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyin (ə) xaricindəkiləri nəzərdə tuturuq. İmamıyyə şiasinə görə, bu şəxslər səhabədən çox məsum imamdırlar.

2. Erkən imamıyyə təfsirlərində səhabə rəvayətləri

Erkən imamıyyə təfsirlərində səhabəyə münasibət mövzusunə keçməzdən əvvəl Erkən imamıyyə təfsirləri deyəndə hansı təfsirləri nəzərdə tutduğumuza dair qısa məlumat vermək istəyirik. Bu başlıq

altında əvvəlcə imamiyyə təfsirinin yaranması və qısa tarixindən bəhs etmək istəyirik.

2.1. İmamiyyə təfsirinin yaranması və qısa tarixi

Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sonra xilafəti onun ailəsinə məxsus bir haqq olaraq qəbul edən və İslam təlimlərində əhli-beyt məktəbini izləyənlərə şiə deyilir (Təbətəbayi, 1378, 13).

Şiəlik əsasını təşkil edən imamət məsələsindən qaynaqlanan ixtilafırlar səbəbindən zamanla müxtəlif qruplara bölünmüşdür. Bu qruplardan imamiyyə, zeydiyyə və ismailiyyə bu gün də varlığını qoruyur. Bu üç qrupun ən böyüyü isə "şiə" deyiləndə ilk ağla gələn və İslam dünyasının ikinci böyük məzhəbi olan imamiyyədir (Təbətəbayi, 1378, 35-37).

Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) bəzi səhabələrini ilk şiələr olaraq qəbul edən imamiyyə alimləri – Miqdad ibn əl-Əsvəd (v. 33/653), Salman əl-Farisi (v. 36/656), Əbu Zər əl-Gifari (v. 32/652), Əmmar ibn Yasir (v. 37/657) ilə birlikdə Quran təfsirində məşhur olan Abdullah ibn Abbas (v. 68/687), Abdullah ibn Məsud (v. 33/653) və Ubey ibn Kəb (v. 32/652) kimi səhabələri ilk şiə müfəssirlər olaraq qəbul edirlər.

Səhabələrdən sonra Meysəm ət-Təmmar (v. 60/680), Əbul-Əsvəd əd-Duəli (v. 69/688), Səid ibn Cübeyr (v. 95/714), Səid ibn əl-Müsəyyəb (v. 105/723), Tavus ibn Keysan (v. 106/724), Əbu Bəkr Asim (v. 128/746), Zeyd ibn Əsləm (v. 136, 140, 145/753, 757, 762) kimi tabiun alimləri ilk şiə müfəssirləri arasında sayılır (Habibov, 2007, 11).

Məlum olduğu kimi, əhli-beyt imamları yaşadıkları müddətdə təzyiqlərə məruz qalmışlar. Əməvilərin süqutu və abbasilərin quruluş dövründə yaranan siyasi boşluq imamların rahat nəfəs almasına imkan yaratmışdır. Yaranan münbit şəraitdən istifadə edən əhli-beyt imamları İslam elmlərinin, demək olar ki, bütün sahələrində çoxlu sayda tələbə yetişdirmişlər. Mənbələrdə bu tələbələrin sayının, təqribən, 4 000 nəfər olduğu deyilir (Şeyx Müfid, 1413, II/179).

Şiələrin əhli-beyt imamlarına qarşı bu münasibətinin kökündə, şübhəsiz, "imamət" anlayışı dayanır. Məlum olduğu kimi, Həzrət Peyğəmbərdən (s.ə.s.) sonra imamət məqamını ilahi mövqe olaraq görən imamiyyəyə görə, hər əsr və zamanda yer üzündə bir imam olmalıdır (Qummi, 1404, I/359). Həmçinin imamiyyəyə görə, imamın zəruriliyini həm ağıl, həm də Quran və sünne təsdiqləyir (Tusi 1979, 297). Bununla yanaşı, imamlar peyğəmbərlər kimi məsum olmalıdırlar.

Onlar hökmləri tətbiq etmək, hədləri, şəriəti qorumaq və insanları tərbiyə etmək cəhətdən peyğəmbərlər kimidirlər. Bu səbəbdən, böyük və kiçik günah işlətmələri caiz deyildir (Şeyx Müfid 1997, 89).

İmamiyyə şiasinə görə, Vida həccindən qayıdarkən Həzrət Peyğəmbərə “Ey Peyğəmbər! Rəbbindən sənə nazil olanı təbliğ et. Əgər bunu etməsən, peyğəmbərliyini etməmiş olarsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq” (“Maidə”, 67) ayəsi nazil olan kimi “Qədiri-Xum” adlanan yerdə insanları saxlayıb xütbə oxumuşdur. Daha sonra İmam Əlinin (ə) əlini tutub, “Allah mənim vəlimdir, mən də möminlərin vəli-siyəm. Diqqət edin: mən kimin mövlasıyamsa, Əli də onun mövlasıdır. Allahım, onu sevəni sev, ona düşmən olana düşmən ol”, – buyurmuşdur. Daha sonra “Bu gün sizin dininizi kamala çatdırdım, sizə olan nemətimi tamamladım və sizə din olaraq İslamı seçdim” (“Maidə”, 3) ayəsi nazil olmuşdur (Qummi 1404, I/171-175; Əyyaşi 1991, I/360-363). Beləliklə, Həzrət Peyğəmbər onun imamətini elan etmişdir.

İmamiyyəyə görə, imamlar Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) və keçmiş bütün peyğəmbərlərin elmlərinin varisləri olub, nazil edilən səmavi kitabların biliklərinə sahibdirlər (Kuleyni 1365, I/324-331). İmamların Quran bilgisinə gəldikdə isə imamiyyəyə görə, bunun mənbəyi Həzrət Peyğəmbərdir. İmam Sadiqin “Şübhəsiz, Allah Nəbisinə (s) tənzihi və təvili öyrətdi. Rəsulullah da Əliyə (ə) öyrətdi”, – dediyi nəql edilir (Əyyaşi 1991, I/29).

İmamiyyəyə görə, bütün imamların Quran bilgisi eynidir. Əyyaşi “İmamların bir qismi digər qismindən daha bilikliymi?” – deyərək sual verən birinə İmam Sadiqin “Bəli, ancaq halal, haram və Quran təfsiri ilə əlaqədar bilikləri eynidir” cavabını verdiyini nəql edir (Əyyaşi 1991, I, 27). İmamların bu biliyi isə İmam Əliyə söykənir. İmam Sadiqdən nəql edildiyinə görə, İmam Əli halal, haram və Quranın biliyinə malik idi və digər imamlar da onun yolu ilə gedirlər (Əyyaşi 1991, I/27). İmam Əlinin elminə gəldikdə isə yuxarıda təqdim olunan rəvayətdən də görün-düyü kimi, bu, Həzrət Peyğəmbərə və onun vasitəsilə Allaha söykənir. Nəticə etibarilə imamlar Quranı Həzrət Peyğəmbərdən sonra ən yaxşı bilən şəxslərdir, elmdə nasix olanlardır (Kuleyni 1365, I/303-310).

Beləliklə, imamiyyənin “imamət” anlayışı digər İslam elmlərində olduğu kimi, təfsirdə də imamların əsas mənbə kimi qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Münasib şəraitdən istifadə edərək, İslam elmlərinin bir çox sahəsində yüzlərlə tələbə yetişdirən İmam Baqir (ə) və İmam Sadiqin (ə) dövründən etibarən, imamlardan eşitdikləri rəvayətlər toplanmış və ilk imamiyyə təfsirləri məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir.

İstər möhtəva, istərsə də metod baxımından hicri II əsrin əvvəllərində yaranan şiə təfsiri dörd mərhələyə ayrılır (Habibov 2007, 14).

İmamiyyə təfsirinin yaranma və təşəkkül dövrü olan Erkən dövr və ya birinci rəvayət dövrü (hicri I-IV/VI-X əsrlər) "İmamlar dövrü" və "İmamlardan sonrakı dövr" şəklində iki başlıq altında tədqiq edilir.

Kiçik qeybətə qədər olan dövrü əhatə edən "İmamlar dövrü"ndə ortaya çıxan problemlərin həlli üçün imamlara müraciət edilirdi. Quranın nazil olduğu dövrdən uzaqlaşmaq kimi səbəblərdən ötrü Quran ayələrinin təfsirində yaranan problemlər də məhz onlar tərəfindən həllini tapırdı. Bu dövrdə anlaşılmayan ayələr haqqında imamlara suallar verilir və onların cavabları tələbələri tərəfindən qeyd edilirdi. Mənbələrdə bu dövrdə təfsir fəaliyyəti ilə məşğul olan çox sayda şəxsin adı qeyd edilir: Ətiyyə ibn Səd əl-Övfi (v. 111/730), Cabir əl-Cufi (v. 127/745), Əban ibn Təğlib (v. 141/758), Əbu Hənzə əs-Sumali (v. 150/767), Yunis ibn Abdurrahman (v. 208/823), Muhamməd ibn Əbu Ümeyr (v. 217/832) və Həsən ibn Məhbub (v. 224/839) İmamlar dövrünün görkəmli imamiyyə müfəssirləridir. Eyni zamanda, bu alimlər imamiyyə müfəssirlərinin birinci təbəqəsini təşkil edirlər. Onu da qeyd edək ki, İmamlar dövründə yazılan heç bir təfsir bizə gəlib-çatmamışdır.

"İmamlardan sonrakı dövr" adlandırdığımız mərhələ isə hicri 260-cı (m. 841) ildə başlayan kiçik qeybətdən hicri IV əsrin axırlarına (m. XI) qədər davam etmişdir.

İmamlardan sonrakı dövrdə daha əvvəl qələmə alınan təfsirlər toplanaraq yeni nümunələr yazılmışdır. Şiə müfəssirlərinin ikinci təbəqəsini təşkil edən bu müfəssirlər özlərindən əvvəlkilərin yazdıqlarına çox da əlavələr etməyərək, yeni təfsirlər meydana gətirmişlər.

Bu dövrdə yaşamış ən önəmli imamiyyə müfəssirlərindən Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi (v. 320/932), Əli ibn İbrahim ibn Həşim əl-Qummi (v. 329/941), İbn Huccam Əbu Abdullah Məhəmməd ibn əl-Abbas ibn Əli ibn Mərvan (v. 328/939-cu ildən sonra), Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ibn Əbu Yəzid Əhməd ibn əl-Vəlid əl-Qummi (v. 343/954), Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İbrahim ən-Nömani (v. 360/971), Şeyx Səduq Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Musa ibn Babuveyh əl-Qumminin (v. 381/991) adlarını qeyd edə bilərik.¹

¹ Erkən şiə təfsirləri arasında Furat əl-Kufiyə nisbət edilən bir təfsir vardır. Furatın imamiyyədən, yoxsa zeydiyyədən olduğu haqqında mübahisə vardır. Təfsirinin möhtəvasından onun zeydiyyədən olma ehtimalı daha çoxdur. Həmçinin Furat əl-Kufi təkcə İmam Əli (ə) və əhli-beyt haqqında nazil olduğuna inandığı ayələrin təfsirini təqdim etmişdir. Bu

Öncəki dövrlərdən fərqli olaraq, bu mərhələdə yazılan təfsirlərdən Əli ibn İbrahim əl-Qummi və Məhəmməd ibn Məsud Əyyaşinin təfsirləri bizə qədər gəlib-çatmışdır. Bu təfsirlər ən qədim imamiyyə təfsirləri olaraq tanınır (Habibov, 2007, 9-23).

Məqələmizin bundan sonrakı hissəsində əvvəlcə adıkeçən müfəssirlər və onların təfsirlərinə dair qısa məlumat verdikdən sonra, onların səhabə təfsirinə münasibətini nümunələrlə təqdim etməyə çalışacağıq. Burada bir məsələni qeyd etmək istəyirik ki, erkən imamiyyə müfəssirlərinin səhabəyə münasibəti həm onların Həzrət Peyğəmbərdən nəql etdikləri təfsir rəvayətlərində, həm də şəxsi görüşlərində eynidir.

2.2. Qummi təfsirində səhabə rəvayətləri

İmamiyyənin ən qədim və mühüm təfsirlərindən biri Əli ibn İbrahim ibn Haşim əl-Qummiyə aid olan Təfsir əl-Qummidir.

Əslən qumlu olan müfəssirin harada və nə vaxt doğulduğu məlum deyil; ilk təhsili, səyahətləri və elmi fəaliyyətinə dair kifayət qədər məlumat yoxdur. Təfsirinin əsas mənbələrindən olan atası İbrahim ibn Haşimin müəllimləri arasında yer alması ilk təhsilini babasından aldığı ehtimalını gücləndirir.

Vəfat tarixi də dəqiq məlum olmayan müfəssirin hicri 329-cu (m. 941) ildə vəfat etdiyi ehtimal olunur.

Təfsir əsəri Qummiyə aid 12 əsərdən günümüzə qədər gəlib-çatan tək əsəridir. Rəvayət təfsiri olan bu nümunənin ravisi Əbu əl-Fəzl əl-Abbəs ibn Məhəmməd ibn əl-Qasım ibn Hənzə ibn Musa ibn Cəfərdir.

Təfsir əl-Qummidə müfəssirlə yanaşı, iki müfəssirin də təfsiri vardır. Bunlardan birincisi, Əbu əl-Carud Ziyad ibn əl-Münzirin təfsiridir. Tələbəsi müəlliminin boş saxladığı yerləri Əbu əl-Carudun¹ təfsiri ilə doldurmağa çalışmışdır. Qumminin tələbəsi bəzən də üçüncü bir sənəddən istifadə etmişdir. Qummi və Əbu əl-Carudun xarcindəki bu sənəd tələbənin özünə aiddir. Məqələmizdə təfsirin Qummiyə aid hissəsini əsas götürəcəyik.

Qumminin səhabədən nəql olunan rəvayətlərə münasibətinə gəldikdə deyə bilərik ki, bu məsələdə o, olduqca seçici davranmışdır.

iki səbəbdən həmin təfsirdən istifadə etməyəcəyik. Furat əl-Kufi və onun təfsiri haqqında bax: (Habibov, 2023, 46-43).

¹ İmam Baqir (ə) və İmam Sadiqin (ə) səhabələrindən olan Əbul-Carudun daha sonra ayrılaraq zeydiyyə məzhəbinə keçdiyi və bu məzhəbin carudiyyə qolunun qurucusu olduğu qeyd edilib. Əbul-Carudun İmam Baqirdən (ə) nəql etdiyi bir təfsiri olduğu mənbələrdə xəbər verilir (bax. Habibov 2007, 16-17).

Qumminin bu münasibəti həm Həzrət Peyğəmbərdən nəql olunan rəvayətlərdə, həm də səhabənin şəxsi görüşlərində eynidir.

Qummi təfsirində imam səhabələrdən¹ başqa, cəmi üç səhabə vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən nəql edir. Məsələn, “Əgər borclu çətinlik içindədirsə, asanlığa çıxana qədər gözləmək lazımdır” (“Bəqərə”, 280) ayəsinin təfsirində ümmülmöminin Aişə vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən “Bir borclu borcu ilə müsəlman hakimin yanına gedib çətinliyini ona bildirsə, borcdan xilas olar və onun borcu əlində olan müsəlmanların mallarından ödəməsi üçün həmin idarəçinin öhdəsindədir” hədisini nəql edir (Qummi, 1404, I/94).

“O gün bəzi üzlər ağarar, bəzi üzlər isə qaralar. Üzləri qaranlanlara “İmanınızdan sonra inkar etdiniz elə? Elə isə “İnkar etməyinizə qarşılıq əzabı dadın!” – deyilər. Üzləri ağaranlar isə Allahın rəhməti içindədirlər, orada əbədi qalacaqlar” (“Ali-İmran”, 106-107) ayəsinin təfsirində isə Əbuzər vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən “Qiyamət günü ümmətin Həzrət Peyğəmbərin qabağına beş surətdə gələcəyinə” dair uzun bir rəvayət nəql edir (Qummi, 1404, I, 109-110).

“Ki onun yanında oturulacaq bağ vardır” (“Nəcm” surəsi, 15) ayəsinin təfsirində isə Əbu Burdə əl-Əsləmidən Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) İmam Əliyə (ə) “Yeddi yerə sən mənimlə birlikdə idin” şəklində başlayan uzun bir rəvayət nəql edir (Qummi, 1404, II/335-336).

Səhabənin şəxsi görüşünə gəldikdə isə Qummi imam səhabələr xaricində təkəcə Əbuzər əl-Gifarinin təfsir görüşünə yer verir. “Sən nə bilirsən, haradan bilirsən ki, Hütəmə nədir?! O, Allahın yanar odudur. Elə bir od ki ürəkləri yandırır-yaxar” (“Hüməzə”, 5-7) ayəsinin təfsirində Əbuzərdən belə rəvayət edir:

“Lovğalananları sinələrdəki yara və kürəklərdəki qabarıqlıqla müjdələ” (Qummi, 1404, II/441-442).

2.2. Əyyaşi təfsirində səhabə rəvayətləri

İmamiyyə şiasinin ən qədim təfsirlərindən biri də Əbu ən-Nəzir Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi əs-Süləmi əs-Səmərqəndiyə aiddir.

Qummi kimi Əyyaşi haqqında da mənbələrdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Künyəsindən səmərqəndli olduğu anlaşılan müfəsssin harada və nə vaxt dünyaya gəldiyi məlum deyil. Kufə, Bağdad və

¹ “İmam səhabələr” deyəndə İmam Əli (ə), İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyni (ə) nəzərdə tuturuq.

qumlu müəllimlərdən dərs alması onun bu bölgələrə elmi səyahət etdiyini göstərir.

Əyyaşının vəfat tarixi tam olaraq bilinmir, müasir tədqiqatçılar onun hicri 320-ci (m. 932) ildə vəfat etdiyini düşünürlər.

Müfəssir Əyyaşiyyə 200-dən artıq əsər nisbət edilir ki, bunlardan yalnız təfsiri indiyə qədər gəlib-çatmışdır.

Müxtəlif kitabxanalarda əlyazma halında olan bu əsər Əllamə Seyid Haşim ər-Rəsuli əl-Məhəllati tərəfindən təshih və tədqiq olunaraq çap edilmişdir.

Təfsiri Əyyaşidən oğlu Cəfər nəql etmişdir. Bu əsər səkkiz bəddan ibarət müqəddimə ilə başlayır. Tam surətdə rəvayət təfsiri kimi bu əsərdə əvvəlcədən mövcud olan sənədlər müstənsix tərəfindən silinmişdir. Eyni zamanda, bu təfsir tam deyildir. Əlimizdəki mövcud forması “Fatihe” surəsindən “Kəhf” surəsinə qədər olandır. Bu iki cəhət təfsirin mötəbərliyinə zərər verir (Habibov, 2008, 239-244).

Əyyaşiyyə gəldikdə, Qummidən fərqli olaraq Həzrət Peyğəmbərdən hədis nəql etmə məsələsində səhabəyə müraciətdə bir az daha sərbəst hərəkət etdiyi və sayı baxımından daha çox səhabədən nəql etdiyini görürük.

Əyyaşi İmam Əli (ə) (Əyyaşi 1991, I/362; II/322) xaricində Salman (Əyyaşi 1991, I/203; II/22), Əbuzər (Əyyaşi 1991, I/157; II/203), Əbu Said əl-Xudri (Əyyaşi 1991, II/91; II/302), Ənəs ibn Malik (Əyyaşi 1991, I/359; II/283-284), Abdullah b. Abbas (Əyyaşi 1991, I/360), Cabir b. Abdullah (Əyyaşi 1991, I/360) və Əbu Rafe (Əyyaşi 1991, I/135) kimi səhabələr vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən rəvayət nəql etmişdir.¹ Əyyaşının bu münasibətini əvvəllər sünni olması ilə izah edə bilərik.

Səhabənin şəxsi görüşünü nəql etmə məsələsində də Əyyaşi Qummidən fərqlənir. O, imam səhabələr xaricində İbn Abbasdan on üç, Əbuzərdən bir, Əmmar ibn Yasirdən bir, Salman əl-Farisidən iki, Cabir ibn Abdullaha iki, Zeyd ibn Ərkamdan bir və Hüzeyfetul-Yəmanidən bir olmaq üzrə cəmi iyirmi bir rəvayət nəql etməkdədir.

Əyyaşının təfsirinə yer verdiyi səhabələrdən biri Abdullah ibn Abbasdır (v. 68/687). Bəzən İmam Əlinin (ə) fəzilətinə dair fikirlərini (Əyyaşi 1991, I, s. 120, 318), bəzən də fiqhə dair tətbiqat və hökmləri rəvayət edir (Əyyaşi 1991, I/247; II/66). Bəzən də ayələrdəki

¹ Bu səhabələr Təfsir əl-Əyyaşının mövcud hissəsindəndir. Təfsirin digər hissəsi nəzərə alınsa, bu sayın artacağı güman edilir.

mübhəmləri izah etmək üçün İbn Abbasdan rəvayət nəql edir (Əyyaşi 1991, I/384; II/314).

Məsələn, "Yoxsa Allahın, lütfündən insanlara verdiyi üzündən onları qısqanırlarmı? ("Nisa", 54) ayəsini, İbn Abbasın "İnsanlar bizik, lütfü isə nübüvvətdir" şəklində təfsir etdiyini nəql edir (Əyyaşi 1991, I/274. Həmçinin bax: I/318, 120, 384, 360; II/314, 361).

Əyyaşidə təfsirində görüşlərinə yer verdiyi başqa bir səhabə Əbuzərdir. "Əraf" (102) və "Rəd" (1) surələrinin ayələri ilə əlaqədar Əbuzərin belə dediyini nəql edir: "Allaha and olsun ki, peyğəmbərlərin əhli-beytindən və az sayda tərəfdarlarından başqası, Allahın onlardan almış olduğu qəti sözü təsdiq və Allahın əhdinə vəfa etmədilər. Məhz bu, Allahın – "Onların əksəriyyətində əhdə vəfa görmədik. Əksinə, onların əksəriyyətini Allahın itaətindən çıxmış, Onun əmrlərini pozmuş günahkar kəslər gördük" ("Əraf", 102) və "Lakin insanların əksəriyyəti inanmaz" ("Rəd", 1) sözüdür" (Əyyaşi 1991, II/26-27).

Əyyaşi Əmmar ibn Yasirdən nəql olunan təfsir rəvayətlərinə də yer verir. "Maidə" surəsinin 44, 45 və 47-ci ayələrinin təfsirində Əmmarın belə dediyini nəql edir:

"Üç nəfər filankəsin kafir olduğuna şahidlik edir ki, onların dördüncüsü mənəm. Mən bu dördünün adını qeyd edərim". Daha sonra "Allahın endirdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, kafirdirlər!" ("Maidə", 44); "Allahın endirdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, zalımdırlar!" ("Maidə" 45); "Allahın endirdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, fasiqdırlər!" ("Maidə", 47) ayələrini oxuduğunu nəql edir (Əyyaşi 1991, I/352).

Əyyaşi "Mən 11 ulduz, Günəş və Ayı mənə səcdə edərkən gördüm" ayəsinin təfsirində Cabir ibn Abdullahtan bu ulduzların adlarının Ət-Tariq, Huban, ər-Rəyyan, Zul-Kunfan, Vabis, Vəsab, Əmrəvan, Fəylək, Fəsih, əs-Sərx, əl-Bədu, ziya ilə nurun Günəşlə Ay olduğunu, bütün bu ulduzların göylə əhatə edildiyini söylədiyini nəql edir (Əyyaşi 1991, II/182; həmçinin bax: I, 360).

Əyyaşi "İsra" surəsi onbirinci ayəsinin təfsirində Salman əl-Farisinin belə dediyini nəql edir: "Allah Adəmi xəلق edərkən ilk olaraq gözlərini yaratdı. O da cəsədinin necə yaradıldığını seyr etməyə başladı. Yaradılışın ayaqları ilə tamamlanma vaxtı çatanda, ayağa qalxmaq istədi, ancaq gücü çatmadı. Allahın "İnsan tələskəndir" ("İsra", 11) sözü bununla əlaqədardır" (Əyyaşi 1991, II/306).

Əyyaşi təfsirində Zeyd ibn Ərqəmdən bir rəvayət nəql edir. O, “Tövbə” surəsi 73-cü ayəsinin təfsirində Zeyd ibn Ərqəmdən “Qədiri-Xum” hadisəsini ətraflı şəkildə nəql edir (Əyyaşi 1991, II/103-105).

Əyyaşının nəql etdiyinə görə, Hüzeyfə “Onlar Allahı qoyub alimlərini və rahiblərini, Məryəm oğlu Məsihi özlərinə tanrılar (rəblər) qəbul etdilər” (“Tövbə”, 31) ayəsi haqqında sual verildiyi zaman “Onlara ibadət etmirdilər. Ancaq onların halal etdiklərini halal bilir, haram etdiklərini haram sayırdılar” şəklində cavab vermişdir (Əyyaşi 1991, II/92-93).

Nəticə

Təfsir tarixində səhabə mühüm yerə malikdir. Həzrət Peyğəmbərin yanında yetişən bu şəxslər, eyni zamanda, ayələrin nazilolma səbəblərinə də şahid olmuşlar. Bununla yanaşı, Quran ərəbcə nazil olmuşdur və səhabələrin əksəriyyəti də ərəb idi. Bütün bunlar səhabəni təfsirdə söz sahibi halına gətirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, əhli-sünnə rəvayət təfsirlərinin başlıca mənbələrindən biri də məhz səhabə təfsiridir. Əhli-sünnənin “səhabə” anlayışının bunda mühüm rolu vardır.

Tabeilər dövründə (II/VIII əsr) yaranan imamiyyə təfsiri dörd mərhələdən keçmişdir. Erkən dövr – I-IV/VI-X əsrləri ehtiva edir, şiə təfsirinin yaranma və təşəkkül dövrü olaraq qəbul edilir. Erkən dövrdə qələmə alınan şiə təfsirlərindən çox azı müasir dövrə gəlib-çatmışdır.

Rəvayət metoduna uyğun şəkildə qələmə alınan Erkən dövr imamiyyə təfsirlərinin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) və əhli-beyt imamlarıdır. Bununla yanaşı, səhabəyə də yer verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Erkən imamiyyə müfəssirlərinin səhabə seçimində onların imamiyyə nəzdində məqamı mühüm rol oynamışdır.

Səhabə təfsiri mövzusunda ilk dövrün iki şiə təfsirçisi arasında bir fərq gözə dəyir. Bu təfsirçilərdən Qummi müasiri Əyyaşiyyə nisbətən daha az səhabədən rəvayət nəql edir. Qənaətimizə görə, Əyyaşının bu münasibəti onun daha əvvəl əhli-sünnə məzhəbinə mənsub olması ilə əlaqədardır.

Hər iki təfsirçinin ortaq xüsusiyyəti, eyni zamanda, səhabə olan İmam Əli (ə), İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyndən (ə) digərlərinə nisbətən daha çox rəvayət nəql etməsidir. Məsələn, Qummi təfsirində İmam Əlidən iyirmi iki rəvayət nəql edərkən, digər səhabələrdən yalnız Əbuzərdən bir tək görüş danışır. Əyyaşi isə İmam Əlidən (ə) yetmiş,

İmam Həsəndən (ə) iki, İmam Hüseyndən (ə) beş rəvayət nəql edir. Digər səhabələrdən İbn Abbasdan on üç, Əbuzərdən bir, Əmmar ibn Yasirdən bir, Salman əl-Farisdən iki, Cabir ibn Abdullahdan iki, Zeyd ibn Ərqəmdən bir və Hüzeyfətul-Yəmanidən bir olmaqla cəmi iyirmi bir rəvayət nəql etməkdədir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ilk dövr şiə təfsirçiləri səhabəni qismən qaynaq olaraq qəbul etmişlər. Səhabə təfsirini əsas mənbə kimi qəbul etmədiklərini də deyə bilərik.

Bunun əsas səbəbinin təkəcə onlara qarşı münasibətdən qaynaqlandığını düşünürük. Belə ki, əhəmiyyət vermiş olduqları səhabələrin fikirlərinə az da olsa yer ayırmaları bunu göstərir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi imamiyyənin “imamət” anlayışdır.

Belə ki, Həzrət Peyğəmbərdən (s.ə.s.) sonra imaməti ilahi məqam olaraq gören və bu vəzifəyə təyini Allah və Rəsulunun öhdəsində gören, imamların ləduddüni elmə (Allah tərəfindən verilən elm) və Həzrət Peyğəmbərin elmi mirasına sahib olduğunu irəli sürən, habelə imamların məsum olduqlarını düşünən imamiyyə Quran ayələrini ən doğru onların başa düşəcəyi inancına sahibdir. Bu səbəbdəndir ki, İslam elmlərinin digər sahələrində olduğu kimi, Quran təfsiri istiqamətində də imamlar əsas mənbə olaraq götürülmüş, səhabə ikinci planda qalmışdır.

Ədəbiyyat

- Cerrahoğlu, İsmail. (2005). Tefsir Tarihi. Ankara.
- Əhməd ibn Hənbəl. (tarixsiz). əl-Müsnəd. Beyrut.
- Əskəri, Murtaza. (1993). Məalimul-Mədrəsəteyn. Tehran.
- Əyyaşi, Məhəməd ibn Məsud. (1991). Təfsir əl-Əyyaşi. Beyrut.
- Gümüş, Sadreddin. (1990). Kur'ân Tefsirinin Kaynakları. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Habibov, Aslan. (2007). İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Habibov, Aslan. (2008). İmâmiyyə Şifası'nın Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şif Tefsirler// Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (1), (207-251).
- Həbibov, Aslan. (2023). Furat əl-Kufi və onun “Təfsir” əsəri// Din Araşdırmaları Jurnalı, 6, 10, 2023, (41-64).

Heydər, Əsəd. (tarixsiz). əs-Səhabə fi nəzəri əş-şiiəti əl-imamiyyə. Beyrut.

Heysəmi, Nuruddin Əli ibn Əbu Bəkr. (1967). Məcməuz-zəvaid və mənbəul-fəvaid. Beyrut.

İbn Əbdilbərr, Əbu Ömər Yusuf ibn Məhəmməd ən-Nəməri. (tarixsiz). əl-İstiab fi Mərifətil-əshab. Qahirə.

İbn Əbu Hatim, Əbu Məhəmməd Əbdürrəhman ər-Razi. (1952). əl-Cərhu və ət-tədil. Heydərabad.

İbn əl-Əsir Əbu əl-Həsən İzzuddin Əli ibn Məhəmməd ibn Əbdülkərim əl-Cəzəri. (tarixsiz). Üsüdül-Ğabə fi mərifəti-səhabə. (çap yeri yoxdur).

İbn Həcər əl-Əsqəlani, Əbul-Fəzl Əhməd ibn Əli. (1328). əl-İsabə fi təmyiz əs-səhabə. Misir.

İbn Macə, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yəzid əl-Qəzvini. (1992). əs-Sünən, İstanbul 1992.

İsfahani, Rağib. (tarixsiz). əl-Müfrədat fi ğəribil-Quran. Beyrut.

İsmayilov, Mehman. (2011). Təfsir üsulu və tarixi. Bakı.

Kuleyni, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Yəqub ibn İshaq. (1365). Usulu-Kafi. Tehrân.

Qummi, Əli ibn İbrahim ibn Haşim əl-Qummi. (1404). Təfsir-əl-Qummi, Qum.

Mərifət, Məhəmməd Hadi. (1997). ət-Təfsir vəl-müfəssirun. Məşhəd.

Neysaburi, Əbu Abdullah Hakim. (tarixsiz). əl-Müstədrək ələs-səhiheyn. Beyrut.

Sofuoğlu, Cemal. (1981). Şîa'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Sözleri//AÜİFD, cilt XXIV.

Şeyx Müfid Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Nöman əl-Ukbəri. (1413). Əvail əl-məqalat. Qum.

Təbətəbayi, Məhəmməd Hüseyn. (1378). Şîə dər islam. Təbriz.

Tirmizi, Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa. (1992). əs-Sünən, İstanbul.

Tusi, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən. (1979). əl-İqtisad fi məyətəlləq bi əl-ətiqad, Nəcəf.

Zəhəbi, Məhəmməd Hüseyn. (1961). ət-Təfsir və əl-Mufəssirun. Qahirə.